

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

ПРАВНИ ОБИЧАЈИ У ЦРНОЈ ГОРИ, ХЕРЦЕГОВИНИ И АЛБАНИЈИ

У правној и историјско-правној науци је познато да је Валтазар Богишић изучавао правне споменике првенствено словенских народа. Упоредо са тим он је прикупљао и правне обичаје који су живјели у народу као и народне пјесме, приче, пословице и друго. У току свог 45-годишњег научног рада сакупио је огромни материјал који за живота није успио читав да научно обради и публикује. Поред огромног писаног материјала оставио је и веома драгоцену и богату библиотеку, збирку старих рукописа и инкунабула, гравура, графичких листова, нумизнатике и богату кореспонденцију са преко 9.800 писама, која се чувају у његовом Архиву и библиотеци у Цавтату.

Након Богишићеве изненадне смрти (1908) његову Библиотеку и писану заоставштину наслиједила је његова сестра Марија Богишић — Roxl, која су је исте године из Париза пренијела у Цавтат. Богишићеву библиотеку, архив и графичку збирку смјестила је у посебну зграду, коју је за ту намјену и купила. Остале Богишићеве колекције — нумизматику, оружје, етнографију, умјетничке предмете и друго — смјестила је у његову родну кућу у Цавтату, која је претворена у музеј 1909. године, када је и отворен.

Послије смрти Богишићеве сестре (1921), према њеној жељи

Богишићева библиотека и музеј предати су на управу Фрањевачком самостану у Цавтату, под чијом су управом остали до 1932. године, када су припали Цавтатској општини. Од тада па до 1945. године Богишићева заоставштина била је под управом Општине Цавтат. Након ослобођења 1945. године при Мјесном народноослободилачком одбору формиран је посебни Одбор за чување Богишићеве библиотеке и музеја у Цавтату.

Током 1955. године Богишићеву непроцјењиву заоставштину преузела је Југословенска академија знаности и умјетности у Загребу и припојила је свом Историјском институту у Дубровнику, у чијем је саставу и данас. То је најбоље рјешење које се могло наћи за Богишићеву велику заоставштину. Након преузимања Богишићеве заоставштине од стране Академије обновљен је стари Кнежев двор у Цавтату, у који су 1958. године смјештена Богишићева библиотека, архив, графика и археолошка збирка, као и нешто музејских предмета. Остале музејске вриједности су остале у Богишићевој родној кући све до 1974. године, када су пренесене у Кнежев двор. Тиме је Богишићева заоставштина обједињена и сва се нашла у једној згради. То је, међутим, изискивало измјену намјене појединих просторија у Двору, што је и

урађено 1979. године, када је, поред осталог, отворена и стална поставка музеја — *Живот и дјело Валтазара Богишића*.¹

Прије пресељења Богишићевог архива и библиотеке у Кнежев двор, по налогу Академије, Владимир Машин је 1952. године радио на сређивању Богишићева архива, о чему је поднио и извјештај који је објављен у *Летопису Југославенске академије* 1954. године. Мошин је тада, поред сређивања и класификације Богишићевог научног архива, извршио и попис архивске грађе, који данас служи истраживачима као основни глобални увид у Богишићев архив. Према подацима Мошина, Богишићев архив обухвата збирку старих рукописа и инкунабула, научни Богишићев архив, кореспонденцију Богишића и Збирку графика. Овдје није сврстана Богишићева библиотека, која је тада имала 5.141 инвентарисано дјело и око 4.000 неинвентарисаних брошура и сепарата.

Мошин је инвентарисао Богишићев научни архив распоредиши га у 39 кутија. Он је извршио подјелу архива у двије основне групе, и то: 1) Рукописи Богишићева архива и 2) Богишићев научни архив.

Ово би био најкраћи преглед о Богишићевој научној, умјетничкој и културној заоставштини ко-

¹ Стјепан Кастоли, *Богишићева библиотека у Цавтату*, Вјесник библиотекара Хрватске, 1951, бр. 1—4; Фани Салтарић, *Изложба Богишићеве збирке*, Цавтат, Кнежев двор MCMLIV; Цвито Фисковић, *Каталог изложбе Богишићеве збирке из Цавтата*, Загреб — Дубровник — Цавтат, 1959; Владимир Машин, *Извјештај о раду на уређењу Богишићева архива у Цавтату са каталозима збирке рукописа и архивске збирке*, Летопис Југословенске академије књига 59, Загреб 1954, стр. 16—40; Споменица др-а Валтазара Богишића, Дубровник 1938. Стане Бивановић, *Изложба — „Живот и дјело Валтазара Богишића 1834 — 1908“ са прегледом историјата и садржаја Богишићевог музеја и библиотеке у Цавтату* (рукопис).

ја се данас чува у његовом архиву и библиотеци у Цавтату. Велика је штета што и Богишићева родна кућа није намијењена сталној поставци неке од његових збирки, јер је она и сама по себи споменик, тим прије што је у њој Богишић повремено боравио и радио и као научник.

Није нам познато да су научници радници прије 30-тих година овога вијека користили Богишићев архив. Судићи по објављеним радовима, Богишићев архив су почели да користе ријетки научни радници тек од 30-тих година. Поред осталог, узрок томе је вјероватно био то што није био сређен и што се у њему тешко могло снаћи. Требало је у њему провести много времена да би се дошло до потпуније грађе о неком питању. Сасвим је био други случај са његовом библиотеком и рукописним књигама.

Међу ријетке научнике који су у међуратном периоду користили Богишићев архив и библиотеку био је Александар Соловјев, који је, према писању Томице Никчевића, „на основу ње објавио више радова, а у неколико наврата припремио за штампу и неке текстове, претежно старих законских споменика и нацрта“. Соловјев је на основу Богишићеве архиве и написао рад „Богишићеви погледи на значај обичаја и закона“ који је 1938. године објављен у часопису *Правосуђе*. Исте године он је објавио и два Богишићева рукописа, и то: *Уређење правосуђа у Бугарској* и (други) *Осврт на звања судија у судовима у Бугарској*. Оба рукописа, као и нека писма, Соловјев је објавио под насловом *Богишић у Бугарској 1877. године*.² Што се тиче Богишићеве анкете, њу је, према мишљењу Никчевића, први почео да објављује пољски правни историчар Станислав Боровски 1938. године у црногорским часописима, *Записима и Правном зборнику*.²

² Aleksandar Solovjev, *Bogišić en Bulgarie 1877*, Revue Internationale des etudes Balcanique, Beograd 1938, tom II, стр. 539 — 554.

Припремајући *Споменицу др-а Валтазара Богишића*, која је објављена 1938. године, Богишићев архив и библиотеку користио је и Лујо Бакотић.

Након сређивања Богишићевог архива, у њему је радило више научних радника из различитих области стваралаштва. Мањи број њих изучавао је Богишићеве рукописе. Бранислав Недељковић је изучавао арбанашко обичајно право, објавивши 1956. године рад *Канун Леке Дукађина*.³

Нико С. Мартиновић је дуго изучавао Богишићев архив. Он је за потребе Историјског института СР Црне Горе правио комплетне исписе неких Богишићевих рукописа. Мартиновић је посебно изучавао Богишићев рад на кодификацији црногорског имовинског права. Из те проблематике он је објавио обимну студију 1958. године. Нешто касније је објавио и *Богишићев упитник анкете за описивање правних обичаја Црногораца*.⁴

Наш познати латински палеограф и писац многих студија из старије и новије историје југословенских народа Виктор Новак изучавао је и Богишићев архив. Он је 1960. године објавио књигу преписке, уз обимну уводну студију великана југословенске науке у XIX вијеку Фрање Рачког и Валтазара Богишића.⁵

³ С. Боровски, *Опаске о Даниловом Законику (анкета 1873)*, Записи, књига XX, 1938; Исто, *Попис албанског права из 1894*, Записи, 1938; Исто, *Економски одломци у Црној Гори*, Записи, 1938; Исто, *Разреди и слојеви народа у Црној Гори*, књига XXI, Записи 1939; Исто, *Попис државног уређења Црне Горе из 1873*, Записи 1939; Исто, *Судски поступак у Црној Гори*, Записи, књига XXII 1939; Исто, *Црногорско кривично право*, Правни зборник, бр. 11—12, бр. 1—2, 3—4, 1939.

⁴ В. Недељковић, *Канун Леке Дукађина. Арбанашко обичајно право*. Анали правног факултета 1956. бр. 4.

⁵ Нико С. Мартиновић, *Валтазар Богишић, I, Историја кодификације црногорског имовинског*

Богишићеву богату преписку истраживао је и Никола Иванишин, који је објавио 104 писма Ватрослава Јагића Валтазару Богишићу. Ова писма представљају драгоцјену грађу не само за међусобне односе Јагића и Богишића већ и за низ других питања.⁶

Богишићев архив, посебно његову анкету о обичајном праву Албанаца, изучавао је и Сурија Пуповци, који је 1968. године објавио студију о грађанском обичајном праву Албанаца.⁷

Поред бројних других радова, посебно извора српског права, научник који је највише изучавао Богишићево стваралаштво и његове рукописе и који је уједно био најбољи познавалац Богишићевог стваралаштва био је Томица Никчевић. Он је преко 30 година изучавао Богишићево стваралаштво и његове рукописе. Радећи на докторској дисертацији *Политичке струје у Црној Гори у процесу стварања државе у XIX вијеку*, коју је завршио 1954. године, изучавао је и Богишићеву писану заоставштину. Од тада па све до преране смрти (1982) Никчевић је изучавао Богишићево стваралаштво. Он је посебно изучавао његове рукописе, које је уз обимне студије и критичке припреме и објављивао. Никчевић је 1958. године објавио рад о Богишићевим припремама за закон о браку у Црној Гори. Двије године касније објавио је рад *Припреме за кодификацију породичног права у Црној Гори*. Заједно са Бранком Павићевићем објавио је 1964. године књигу докумената *Црногорске исправе XVI—XIX вијека*, за коју је коришћен и Богишићев архив. Никчевић је 1967. године као посебно

права, Цетиње 1958; Исто, *Валтазар Богишић, II, Упитник анкете за описивање правних обичаја Црногораца*, Цетиње 1964.

⁶ Виктор Новак, *Валтазар Богишић и Фрање Рачки. (Политика 1866—1893)*, ЦАНУ, Београд 1960.

⁷ Н. Иванишин, *Јагићева писма Валтазару Богишићу*. Архивски вјесник IV—V, Загреб 1962, стр. 9—104.

издање Српске академије наука и уметности, уз уводну студију, објавио Богишићев рукопис, *Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори*. Четири године касније Никчевић је — на основу примједба 1872. године на српски грађански законик из 1844. године, које су у препису достављене Богишићу на мишљење (сачуване једино код Богишића) — објавио рад *Постанак и покушај прераде Грађанског законика Књажевине Србије*, у издању Српске академије наука и уметности. Као врсни познавалац Богишићевог кодификаторског рада Никчевић је написао предговор за фототипско издање првог издања *Општег имовинског законика за Књажевину Црну Гору*, под насловом *Општи имовински законик у историји кодификације права у Црној Гори*.⁸

Томицу Никчевића је смрт онемогућила да да свеобухватни приказ Богишићевог стваралаштва, а посебно да публикује Богишићеве необјављене рукописе који се односе на Црну Гору и њено законодавство. На велику жалост, Никчевић није доживио да види ни објављени свој посљедњи рад из домена Богишићевог стваралаштва, који је припремио за штампу и предао Црногорској академији наука и уметности, под насловом — *Валтазар Богишић, Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији* (Приредио Томица Никчевић, Титоград 1984). Књига се појавила из штампе након 150 година од рођења Валтазара Богишића (1834) и двије године после смрти Томице Никчевића (1982). Ова књига је најљепши поклон правној науци, и не само правној, поводом 150 годишнице рођења великог југословенског научника Валтазара Богишића, од исто тако највећег познаваоца Богишићевог стваралаштва Томице Никчевића. Осим Црногорске академије наука и уметности су издавачи књиге су Српска академија наука и уметности, Акаде-

мија наука и уметности Босне и Херцеговине, Академија наука и уметности Косова и Историјски институт СР Црне Горе. Уредник књиге је академик Мирчета Ђуровић, секретар Одељења друштвених наука ЦАНУ. Суиздавачи су у књизи заступљени преко чланова Редакционог одбора (Т. Никчевић, Мехмед Беговић, покојни Ђоко Пејовић, Сурија Пуповци, Владимир Стипетић), изузев што није заступљен представник Историјског института. Рецензенти рукописа су академици Радомир Лукић, Мехмед Беговић, Сурија Пуповић и професор Ходимир Сиротковић. На основу тих рецензија, Одјељење друштвених наука ЦАНУ је на сједници од 11. маја 1982. године прихватило рукопис за штампу, али је он предат у штампу тек после смрти Никчевића.⁹

⁹ Томица Никчевић, *Политичке струје у Црној Гори у процесу стварања државе у XIX вијеку (Отпор стварању државе)*, Цетиње 1958; *Исти, Богшићеве припреме за закон о браку у Црној Гори*, *Анали Правног факултета* 1958, бр. 4; *Исти, Припреме за кодификацију породичног права у Црној Гори*, *Историјски записи* 1960; Т. Никчевић и Б. Павићевић, *Црногорске исправе XVI—XIX вијека*, Цетиње 1934, Валтазар Богишић *Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори*. Приредио Томица Никчевић, ЦАНУ, Извори српског права књига II Београд 1967; Т. Никчевић, *Постанак и покушај прераде Грађанског законика Књажевине Србије*, Споменик ЦАНУ, С XIX, Београд 1971; *Општи имовински законик за књажевину Црну Гору*, Цетиње 1888. фототипско издање, Цетиње 1980.

¹⁰ Након што је рукопис предат у штампу оцијенено је да је потребно урадити резиме књиге и превести га на француски језик, као и регистар појмова. После такве одлуке, на основу Никчевићевог Предговора академик Мирчета Ђуровић, секретар Одељења друштвених наука ЦАНУ, и професор др Јован Р. Бојовић урадили су Резиме тако што су

⁸ Сурија Пуповци, *Грађанско правни односи у Законикима Леке Дукађинија*, Приштина 1968.

Књига *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији* састоји се из три основна дијела, и то: Предговора, Анкета (питања и одговори) и Регистара (Регистар личних и географских имена и етника и Регистар појмова).

Никчевић је у Предговору на њему савјестан начин сажето и јасно изложио коментар Богишићевог пописа правних обичаја у Црној Гори, Херцеговини и Албанији из 1873. године, као и каснијих Богишићевих допуна анкете, затим одређења и метод приређивача објављивања анкете, преглед изучавалаца Богишићевих рукописа, као и низ других питања која ову књигу чине драгоцен извором за упознавање и изучавање правних обичаја првенствено у Црној Гори и мањим дијелом у Херцеговини и Албанији.

У Предговору је Никчевић указао да је Богишић анкети у Црној Гори „придавао и посебан научни значај“ и да је „обичајно право схватио као израђени систем односа политичких и етничких заједница, чија су начела за разлику од апстрактног, 'ученог' права, ницала и еволуирала народним уопштавањем и синтезом животне праксе“. Као врски познавалац Богишићевог схватања права уопште, а посебно обичајног права, Никчевић је оцијенио да је анкета у Црној Гори Богишићу послужила „да истражи и разради целокупне поставке и форме система обичајног права“. Богишић се због тога и није ограничио само на област кодификаторског рада грађанског права у Црној Гори, већ се „одлучио за попис целокупног система обичајног права у доменима приватног и јавног

живота“. Због тога је Богишић „примјенио и посебне научне методе, којима се ова збирка у много чему разликује од његових преходних радова“ из домена обичајног права.

У науци је познато да је Богишић за *Зборник садашњих правних обичаја и Јужних Словена* (штампан 1874) употребио 352 питања, и то за једну неупоредиво већу територију но што је то Црна Гора, Херцеговина и Албанија. За анкету у Црној Гори он је употребио око 2.000 питања. Такав његов приступ, према оцјени Никчевића, „пружао је могућност да се далеко дубље, подробније и обухватније испитају владајући обичајно-правни системи одређених региона, и то не само у њиховом зачетном облику постојања него у знатној мјери и у њиховој историјској правној и социолошкој еволуцији“. Истраживачи Богишићеве анкете у Црној Гори нијесу постављали питања да ли је Богишић завршио ову анкету. То питање је поставио Никчевић. Он је на њега и одговорио: Богишић „није успио да потпуно заврши ово своје дјело“. Никчевић је дошао до закључка да је анкета „остала неодређена“, и то у „погледу комплетирања одговора за Албанију и Херцеговину“ и у „погледу критичких провјера и допуна појединих одговора које је Богишић сматрао нужним за припрему овог издања“.

Изучавајући ову анкету Никчевић је установио да је Богишић одговоре „груписао у 20 тематских јединица, односно одсјека“. Комплетне одговоре Богишић је „успио да прикупи само за осам одсјека“, и то за: Ширу фамилију, Ужу фамилију, Родство изван куће, Диобу фамилије и задруге, Насљедство, Поступак изван суда, Казнено право и Кривично и уопште освету и умир. Од осталих 12 за „шест одсјека су прикупљени одговори“ само за Црну Гору и Херцеговину, и то: Заштита сирота, Ствари, Обавезе, Црквени одношаји, Поступак у суду и Чета хајдучи и ускоци. За пет одсјека „прикупљени су одговори само за Црну Гору“, и то: Државно право,

физички скраћивали текст Предговора како би сачували његову аутентичност, који је затим Миливоје Исаиловић превео на француски језик. Регистар појмова израдила је мр Биљана Марковић, сарадник Олбора за изворе српског права ЦАНУ, у којем је дуго година радио Томица Никчевић.

Економни одношаји, Разреди и слојеви народа, Одношаји народа с господарима земље и Међународно право. Одсјек Женска краћа у кући остао је „потпуно без одговора“. Према овим подацима долази се до закључка да су најкомплетнији одсјеци за Црну Гору, што није случај са Херцеговином, а посебно не с Албанијом. Због тога би се могло поставити питање: Да ли је требало дати наслов овој анкети онакав какав је дат у овој књизи, или само Правни обичаји у Црној Гори? Можда наслов Правни обичаји у Црној Гори не би сметао да се наведу и одговори за Херцеговину и Албанију. У сваком случају, наслов није толико битан колико садржина књиге.

Никчевић није могао установити због чега је ова Богишићева „анкета остала недовршена“. Он је пошао од двије предпоставке, и то: „да Богишић није стигао да наведе разговоре са својим извјестiocима (Церовићем и Милановим), или су дјелови изгубљени“. Никчевић је дошао до закључка да се Богишић на овај посао „није више враћао до завршетка Општег имовинског законика“ тј. до 1888. године, када је он штампан. Он је констатовао да је Богишић у периоду 1892 — 1898. године „у низу наврата покушао да изврши појединачне допуне и критичка провјеравања одговора својих извјестилаца из 1873. године“. Према његовој оцјени, Богишић је допуне радио „без довољно систематичности и знатним дијелом у облику ситних и потпуно несрећених забиљежака“.

Припремајући критичко издање Богишићеве анкете Никчевић се са правом определијелио за то да је објави и „само у оној мјери уколико је настала као непосредни резултат његових формулисаних питања и одговора извјестилаца“ из 1873. и допуна из каснијег периода. Могло би се поставити питање: Зашто се Никчевић определијелио да уз ову анкету објави „и анкете о Грађанском законуку Србије“, Даниловом законуку и Општем имовинском законуку“? На ово питање Никчевић је дао одговор оцјеном да

их је Богишић „сасвим очигледно прикупио с намјером да упореди и да упозна мишљења извјестилаца о њиховим одредбама“.

Као искусан и врстан приређивач извора, Никчевић је на најбољи могући начин ријешило питање компензације текста и распореда грађе, тј. распореда питања и одговора, јер „Богишић није оставио никакав пројекат о рјешавању ових питања“. Да би у начелу сачувао Богишићева одређења, Никчевић је рјешене потражио у Богишићевим „другим радовима“, као што су *Правни обичаји у Словена* и *Зборник садашњих обичаја у Јужних Словена*. Како је Богишићев рукопис „остао у радној верзији у којој је углавном сваки одсјек остао у његовим саставним дјеловима, посебно питањима, а посебно одговорима за свако анкетно подручје“, Никчевић је с правом пошао од општих начела која је Богишић примјењивао у наведеним књигама, тако што је извршио „спајање сваког појединачног питања са његовим одговорима“. Таквим методом Никчевић је компоновао „текст који се за сваки одсјек посебно састоји од питања са својим редним бројем и, одмах иза њега, одговора, и то прво за Црну Гору, затим за Херцеговину и најзад за Албанију“. Никчевић је био приморан да одступа од усвојеног принципа и неким дјеловима збирке, „због природе и састава самог одсјека“, као у одсјеку о државном праву и неким другим. На таква одступања он је указивао у свим случајевима у посебним напоменама. Допуне анкете из периода 1892 — 98. Никчевић је урадио као самостални текст у форми допуна тако што је као и у анкети из 1873. године спајао питања и одговоре.

Иако је желио да сачува аутентичност метода који је Богишић примјењивао у наведеним књигама, Никчевић је од њега морао понекад и одступати. Познато је да је и у методолошком погледу правна и историјскоправна наука веома узнапредовала од времена Богишића. Никчевић је припадао врским савременим знацима приређивања и публи-

ковања изворне грађе. У Преговору је сам констатовао да је у рјешавању методолошких питања ове анкете у начелу сличан „али у једном смислу и одступа од начела која је Богишић примјењивао у Зборнику грађе југословенских народа“. Док је Богишић у Зборнику на почетку објавио упитник (напутак) а одговоре на питања посебно дао под бројем одговарајућих питања, Никчевић је, као што смо већ казали, примјенио метод спајања питања са одговорима, чиме се добила већа прегледност анкете. На тај начин је успјешно ријешило ово веома сложено питање Богишићеве анкете у Црној Гори.

Што се тиче систематизације обичајног права у овој књизи, Никчевић га је поставио „на основу рјешења која је Богишић примјењивао у својим ранијим радовима“. Никчевић је одсјек о наслједству задржао као самосталну теоријско-правну категорију. Тиме је постављена општа класификација двије основне групе обичајног права — приватног и јавног права — „са системом њихових унутрашњих правних области“. Он је у распореду појединих одјељака унутар општих група задржао „пуну самосталност сваког одсјека“ онако како су и анкентирани, с тим што их је „колико је год то било могуће“ постављао „по одређеном редоследу и припадности правној области“.

Богишићеву анкету из 1873. године у Црној Гори, Херцеговини и Албанији и касније њене допуне као додатке Никчевић је сврстао у двије групе обичајног права, и то: А. ПРИВАТНО ПРАВО и Б. ЈАВНО ПРАВО. Свака од ових група садржи унутрашње правне области.

Приватно право садржи три правне области, и то: I. Фамилија, која садржи 7 одсјека: 1) Шири фамилија (задруга), 2) Ужа фамилија, 3) Родство изван куће, 4) Диоба фамилије и задруге, 5) Наслједство 6) Заштита сирота, 7) Женска крађа у кући; другу правну област чине II. Ствари, а последњу III. Обавезе.

Према подацима у књизи Приватно право садржи 579 питања

анкете из 1873. године. Овоме треба додати и додатна питања из накнаде анкете из 1892 — 1898. године. Одговора је дато највише из Црне Горе, а затим из Херцеговине и Албаније.

Друга група обичајног права у књизи јесте Јавно право, које садржи двије правне области: I. Унутрашње државно право и II. Спољашње јавно право.

Унутрашње државно право садржи 9 одсјека, и то: 1) Државно право, 2) Економски одношаји (финансије), 3) Разреди и слојеви народа, 4) Одношаји сељака с господарима земље, 5) Црквени одношаји, 6) Поступак изван суда, 8) Казнено право, 9) Крвна и уопште освете и миреше. На крају посљедњег одсјека дат је додаток из касније анкете за крвну освету.

Друга правна област јесте Спољашње јавно право, које садржи два одсјека, и то: 1) Међународно право и 2) Чета, хајдуци, ускоци. На крају посљедњег одсјека дата је накнадна анкета за чету, хајдуке и ускоке.

На крају групе Јавно право дат је додаток у који су уврштени: 1) Родство изван куће, 2) Поступак изван суда, 3) Поступак у суду, 4) Крвна освета и умир, 5) Међународно право, 6) Чета, хајдуци, ускоци и 7) двије анкете о Даниловом закону из 1855. године.

Што се тиче Јавног права у овој књизи, Никчевић га је с правом комплетирао каснијом Богишићевом анкетом.

За одјељак Државно право — које садржи поглавља: Глава државе, Централна управа, Финансије, Војна организација, Различите струке централне управе и последње поглавље Политичко раздјељење Црне Горе — нијесу сачувана питања, осим за финансије, и то за изворе дохотка и за дио који се односи на четврто поглавље о војној организацији.

У одјељку Државно право приказана је структура државног уређења ондашње Црне Горе. Никчевић је оцијенио да би овај одјељак (Државно право) тешко могао служити „изучавању обичајног права у овој области“. Он га је у књигу укључио да би

удовољно „концепту самога Богишића“.

Одјељак Економски одношаји (финансије) није завршен. За њега одељак питања нијесу сачувана, већ само 24 одговора.

Одјељак Разреди и слојеви народа има 31 питање и толико одговора, и то само за Црну Гору.

Одјељак Одношаји сељака с господарима земље има 73 питања и 3 одговора.

Одјељак Црковни одношаји садржи 131 питање и толико одговора за Црну Гору и Херцеговину.

Одјељак Поступак изван суда има 53 питања, колико и одговора за Црну Гору, Херцеговину и Албанију.

Одјељак Поступак у суду има 101 питање, колико и одговора за Црну Гору и Херцеговину.

Одјељак Казнено право има 102 питања, колико и одговора за Црну Гору и Херцеговину, и 101 одговор за Албанију. Уз овај одјељак дат је и додаток од 54 одговора без питања.

Одјељак Крвнина и Уопште освета и мирење има мирење има 134 питања и 133 одговора за Црну Гору и Албанију и 132 за Херцеговину. Уз овај одјељак су и додатна питања и одговори.

Међународно право садржи 44 питања, колико и одговора за Црну Гору и Херцеговину.

Одјељак Чета, хајдуци и ускоци има 127 питања и толико одговора за Црну Гору и Херцеговину.

Дакле, Јавно право у овој књизи садржи 796 питања и 749 одговора из Богишићеве анкете из 1873. године, не рачунајући додатна питања и одговоре из касније анкете (1892 — 1898).

Књигом *Правни одицаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији* зналачки је и стручно обједињена Богишићева анкета о обичајном праву у Црној Гори, Херцеговини и Албанији. Она представља драгоцену ризницу података о обичајном праву првенствено у Црној Гори. Њоме је заокружен Богишићев научни опус о Црној Гори. Томица Никчевић је најзаслужнији научник у изучавању Богишићевог стваралаштва. Оно што је он урадио само о Богишићу немјерљив је допринос југословенској правној науци. И не само правној.

Објављивањем *Правних обичаја... Никчевић* и издавачи књиге одужили су се великом југословенском научнику баш поводом његове 150 годишњице рођења. Ова је књига најљепши споменик и Богишићу и Никчевићу.

Проф. др Јован Р. Бојовић

ЈЕВТО М. МИЛОВИЋ, СТАЗЕ КА ЊЕГОШУ
НИО „Универзитетска ријеч“, Титоград 1984

Међу многобројним истраживачима Његоша и његовог доба једно од првих места несумњиво заузима академик Јевто М. Миловић, који већ пола века неуморно трага по нашим и страним историјским архивима, библиотекама и музејима за непознатим материјалима о овом великом песнику, истакнутом владару и умном државнику. У току својих дугогодишњих истраживања Миловић је пронашао и објавио неколико хиљада драгоцених докумената, која бацају нову светлост

на Његоша, на друштвено-политичке средине у којима се у току свога живота кретао и на доба у коме је живео и стварао. Нека од ових докумената представљају, без сумње, читава открића од велике научне вредности. У предговору ове његове нове књиге књижевник Чедо Вуковић с разлогом је констатовоа: „Кад се све то има у виду, може се без устезања рећи да је Миловић открио и сабрао тако обимну и разноврсну грађу о Његошу да би се тиме могао подичити и један институт“.